

НАЦИОНАЛИЗЪМ И ИМПЕРИАЛИЗЪМ В ПОЛИТИЧЕСКАТА МИСЪЛ ПРЕЗ ПРИЗМАТА НА СЪВРЕМЕННАТА ПОЛИТИЧЕСКА РЕФЛЕКСИЯ

Мария Бакалова

Дори и най-закоравелите материалисти не са склонни с лека ръка да отхвърлят ролята и значението на идеите при формирането и промяната на реалностите – социални, политически, икономически, културни – на човешкото съществуване. Веднъж родени, идеите започват да живеят свой собствен живот – често независимо и извън волята на създателите си – и могат да бъдат отричани, ревизирани, забранявани и дори забравяни, но не и заличени. Във взаимодействието и сблъсъка на идеи в материалния свят се ражда и оформя социалното и политическо битие на индивидите. Подобно разбиране е илюстрирано по впечатляващ начин от мащабният проект за поредицата Кеймбриджска история на политическата мисъл, представяща политическата мисъл от гръцко-римския класически период през Средновековието и Просвещението до наши дни. Настоящият текст се отнася за Кеймбриджска история на политическата мисъл от двадесети век (2003)¹, като си поставя за задача да представи и коментира частта „Национализъм и империализъм“ с автор Джеймс Мейал.

Безспорно е, че идеите и процесите, свързани с национализма и империализма, са от съществено значение за развитието на света през XIX и XX век и играят съществена роля за появата през XX век на първия глобален ред в света. Такова е и твърдението, лежащо в основата на интригуващото изследване на Мейал. Според автора ролята на политическите идеи, стоящи зад тези концепции, съвсем не е еднозначно оценявана. Оттук и целите, които си поста-

¹ The Cambridge History of Twentieth-Century Political Thought, Series „The Cambridge History of Political Thought,“ edited by Terence Ball and Richard Bellamy, Cambridge, 2003.

вя Мейал в текста, са „да предложи някои от начините, по които идеи и събития са си взаимодействали в създаването и разрушаването на модерните империи и националните държави“.

От целите логично следват двата плана, в които се развива изложението – проследяване и анализ на реални исторически процеси и събития, от една страна, и внимание към появата, развитието и взаимодействието на различните идеологии и доктрини, от друга. Така първият план е развитието на системата на международните отношения от края на XIX век насам, възходът и падението на Великите сили (ако използваме сполучливия израз на Пол Кенеди²), появата, взаимоотношенията и изчезването на актьори от политическата сцена. Другият план разглежда развитието на политико-философската мисъл от Просвещението насам, като се стреми да открои най-влиятелните системи идеи и да проследи тяхното взаимодействие и влияние в реалността. С други думи Мейал изследва паралелите между идеи и реалност и начините, по които идеите информират и оформят реалността. Логично следва и избраната методология – ретроспективно изследване на история на международните отношения с анализ на политическите идеи в съответните периоди.

В студията се скицира това, което Мейал нарича „драматична имперска епоха“ (imperial age), обхващаща периода от края на XIX до края на XX век: „В края на XIX век светът е доминиран от няколко основни сили, чиито правителства са въвлечени в териториална, икономическа и идеологическа експанзия. ... имперското съревнование изправя Великите сили на ръба на войната, при все че в крайна сметка те се въздържат ... в името на запазване на баланса на силите и европейския мир. Тази фаза на международните отношения завършва с Първата световна война. За целия предхождащ век силите и енергиите на европейския континент са били насочени по всички краища на света, без особено да се взимат под внимание интересите и културните специфики на местното население. Краят на този период идва с разпадането на

² Кенеди, Пол. Възход и падение на великите сили – икономически промени и военни конфликти XV–XX век, Военно издателство, С., 2003.

империите на Хабсбургите, Хохенцолерните, Османците и Романовите и създаването на тяхно място на многобройни и считани за национални държави.“

Краят на „имперската епоха“ не е внезапен. Както посочва Мейал, на европейския континент империите са разпадат, но в рамките на мандатната система на Обществото на народите към презокеанските имперски владения³ са прибавени нови територии. Европейските велики сили продължават да доминират световната политика до навечерието на Втората световна война, но силата им е сериозно подкопана от легитимирането и опитите за прилагане на практика на принципа за национално самоопределение⁴: „Националистическите движения, първо в Азия, а след това и в Африка, показват, че ако доктрината за национално самоопределение означава нещо, тя трябва да се отнася и за тях по същия начин, по който се отнася до държавите, появили се от Европейските династични империи“.⁵

Империите окончателно залязват след Втората световна война СВ с края на колониалната система. „Връхната точка в тази кампания е през 1960 г., когато Общото събрание на ООН приема Резолюция 1514“. Периодът на Студената война само частично забавя този процес, тъй като в този период конфронтацията „подчинява регионалната политика на капризите на отношенията между суперсилите. След края на Студената война съветското правителство сътрудничи със Западните сили за приключване на

³ В българската литература по-често срещано като „презокеански колонии“.

⁴ Принципът, стоящ в основата на национално самоопределение, гласи, че „всички народи имат право свободно, без външна намеса, да определят своя политически статус и да осъществяват икономическото, социалното и културното си развитие“ (вж. Стефанов, Георги и др., *Международни отношения. Международно право. Дипломатия*. СІЕЛА. 2001, с. 285). Този принцип е прокламиран от американския президент Удро Уилсън в негово обръщение към двете камари на американския парламент, което впоследствие се превръща в основата на Версайската система (т. нар. 14 точки на У. Уилсън).

⁵ Всъщност Мейал не посочва, че – макар и в основата на Версайската система – принципът на национално самоопределение се прилага твърде избирателно от победителите в I световна война като допълнително затяга възела от етнически и териториални противоречия на Стария континент.

ерата на империализма, процес, който включва и края на самия Съветски съюз“. Както отбелязва Мейал „През 1960 г. онези, които се противопоставят на империализма, рядко включват Съветския съюз сред целите си, въпреки факта, че болшевиките завземат властта върху руините на Романовата империя след Руската революция⁶. Но от 1991 г. руснаците се оттеглят от наследените от царете територии, чиито етнически характеристики те междуременно са засилили⁷“.

Авторът пропуска да отбележи, че след края на Студената война подобни процеси на дезинтеграция са характерни и за други две държавни обединения от социалистическия блок – Чехословакия и Югославия. И докато Чехословакия по-трудно може да бъде определена като империя, то Югославия често е визирана – в публицистични и научни текстове – като „империя“⁸. Аналогията между т. нар. Титова Югославия (Федеративна народна република Югославия и след това Социалистическа федеративна република Югославия) и Съветския съюз като империи не е неоправдана⁹ в контекста, в който Мейал определя СССР като империя. Югославската федерация наследява териториите на Кралството на сърби, хървати и словенци (от 1929 г. Кралство Югославия) без последователно спазване на принципа на национално самоопределение за отделните народи на тази територия. В този смисъл съществуването на Югославия също е част от ерата на империите и дава своя принос за нейната драматичност.

⁶ Има се предвид Великата октомврийска революция от 1917 г., както е позната на българските читатели.

⁷ Авторът се позовава на Bremmer (1993, 3–11). По нататък в текста ще се използва „С позоваване на ...“ или „Цитирано по ...“, за обозначаване на посочените / цитираните от Мейал източници.

⁸ Вж. *Енчев, Велизар*. Югославия. Последната Балканска империя. ИК „Ренесанс“, С. 2005; *Ethnicity and Conflict in a Post-Communist World. The Soviet Union, Eastern Europe and China*, Edited by K. Rupesinghe, P. King and O. Vorkunova, Palgrave Macmillan, 1992.

⁹ Аналогията се подсилва и от това, че ФНРЮ е изградена по съветски образец и по своята същност е еднопартийна държава. Този модел се запазва и при преименуването на федерацията от „народна“ в „социалистическа“ (СФРЮ) през 1963 г. Вж. *Енчев, В.* Op. cit. с. 311, 377.

Драмата на имперската епоха според Мейал се състои в това, че „възходът на империализма и реакцията срещу него включват многобройни дебати и са съпътствани от множество разнопосочни мнения“. Авторът посочва три групи идеи, които по негово мнение са с най-голямо влияние в тези дебати: това, което той нарича „либерален империализъм“, „социалистическа критика“ и „противоположните идеи на либерални и етнически националисти“. Преди да ги разгледа в детайли обаче, той с основание обръща внимание на два важни въпроса – за дефинициите и за взаимовръзката между концепциите за национализъм и империализъм.

Мейал дефинира концепциите за империализъм и национализъм в два плана – като доктрини или системи от възгледи и принципи по даден въпрос, задаващи цели и средства за тяхното постигане, от една страна, и като реални политически феномени, от друга страна. Според него концепцията за „империя“ може лесно и еднозначно да бъде разбрана като „система на управление на обширни територии, което произтича от един-единствен център“. Проблемно обаче е определянето на доктрината на империализма, т.е. „систематичният опит да се оправдае или обясни установяването и поддържането на империи“. Както твърди авторът, исторически това не се е считало за необходимо: „От XVII век се появява нуждата от теоретично обосноваване на държавата в Европа – оттук и развитието на различни форми на теории за обществения договор – ала придобиването на територии отвъд границите на държавата не се нуждае от обосноваване или оправдание.“ Едва с американската Декларация за независимост и френската Декларация за правата на човека и гражданина се появява нуждата от обосноваване упражняването на властта. Мейал посочва развитието на две групи теории през XIX век, които се стремят да обосноват властта и в частност имперската власт.

Първата група теории се стреми да защити чуждото господство въз основа на исторически причини. Тук са отнесени някои месиански възгледи, според които – както в теорията на Хегел¹⁰ – някои народи са заслужили правото да доминират над други. Други

¹⁰ С позоваване на Hegel (1979 [1821], 218–219).

теории наблягат на исторически наложилите се процес на социална еволюция, в хода на който цивилизованите народи са разделени от варварските и диви племена. На тази основа английският либерал Джон Стюарт Мил посочва, че разбирането за универсални права не се споделя навсякъде еднакво и не може да се реализира навсякъде едновременно¹¹. Бащата на либерализма обаче е доста по-откровен и еднозначен при обосновката си на колониалното господство в сравнение с онова, което е представено в текста на Мейал. Според Мил в случаите, когато народите все още нямат представително управление, те трябва да бъдат управлявани от доминиращата страна или от назначени за тази цел лица. За Мил „Този начин на управление е легитимен, ако при съществуващото цивилизационно равнище на подчинения народ този начин най-много способства за прехода към по-високо ниво на развитие“¹². С други думи – за Мил империите имат мисията да цивилизоват. През XX век тази група теории се проявяват в идеите на социалния дарвинизъм за оцеляването на най-приспособените, за цивилизационната мисия и товара на белия човек.

Около възгледите на Карл Маркс се формира алтернативна група теории, според които „се отрича легитимността на всяка съществуваща държава, а държавите и империите се обясняват като средство на капиталистическа експлоатация и фаза в телеологичната история“¹³. Това в крайна сметка ще доведе до отхвърляне на световния капитализъм и заменянето му с комунистическо обще-

¹¹ С позоваване на Mill (1972 [1861], 359-366).

¹² Mill, John Stuart. Considerations on Representative Government, H. Hold and Co., 1890, Chapter XVIII: Of the Government of Dependence by a Free State. Цит. от Questia, www.questia.com/PM.qst?a=o&d=5782479

¹³ „Телеологична история“ или „телеологично разбиране за историята“ е разбиране, че историята има предопределена крайна точка на развитие. Телеологично по отношение на историята е например твърдението на Франсис Фукуяма, че либералната демокрация вероятно представлява „крайна точка от идеологическата еволюция на човечество“ и „финална форма на човешко управление“ и като такава представлява „краят на историята“, в смисъл, „че няма да има нататъшен прогрес в развитието на фундаментални принципи и институции, защото всички действително големи въпроси ще бъдат разрешени“. (Вж. Фукуяма, Франсис. Краят на историята и последният човек. Обсидаан. С., 1993, с. IX–XI).

ство.“ През XX век адаптациите на тези възгледи са по-скоро популистки. „Неточен марксистки анализ на империализма е използван за основа на много азиатски и африкански националистически движения. ... През по-голямата част от века, терминът империализъм се използва от принадлежащите към лявата част на политическото пространство като форма на политическа обида, начин за делегитимиране на най-могъщите интереси и държави.“

За разлика от концепцията за империализъм, при национализма според Мейал е спорна не доктрината, а феноменът, който тя предизвиква. Мейал изцяло заимства определението на Ели Кедури, според което „национализмът е доктрина, създадена в Европа в началото на XIX век ... за да предостави критерий за определянето на единицата население, която да има собствено управление, за легитимното упражняване на власт в държавата и за правилната организация на обществото от държави“.¹⁴ Така на пръв поглед авторът умело избягва проблема с множеството дефиниции и определения за национализъм. Това определение обаче влече след себе си поне два взаимосвързани въпроса, които Мейал пропуска, но които в настоящия контекст са особено важни. Първо – каква е същността на тази доктрина. И второ – дали наистина самата доктрина не е спорна по своята същност.

Мейал търси същността на доктрината на национализма в отговора на въпроса „Какво е нация?“. „Първоначалната идея се основава на идеите за управление и общност, създадени от френската и американската революции: с други думи, това е идеята за свободни политически общности, определени външно от тяхната независимост спрямо други сили, а вътрешно от гражданството. Наличието на обща култура може и да се предполага, но не е било изискване за националистическата доктрина. Нито пък общият произход. В страни, където политическата свобода идва по-късно, пуска корени една по-ограничаваща идея за нацията като етническа общност. Според този възглед онези, които не са членове на мнозинството, не могат да очакват да се отнасят с тях като с равни на останалите и всъщност трябва да се чувст-

¹⁴ Цит. по Kedouri (1960, 9).

ват щастливи, ако са избегнали експулсиране от домовете си или нещо по-лошо“. С това се изчерпва определението на Мейал за национализма като доктрина и се преминава към представяне на феномена, предизвикан от тази доктрина, който според него е истинският предмет на противоречия.

Така първият въпрос – този за доктриналната същност на национализма – остава с непълен и недостатъчно ясен отговор. Ще се спрем накратко и без претенции за изчерпателност на този основен за настоящия контекст въпрос. Антъни Смит посочва следните „основни положения в идеологията или ‘основната доктрина’ на национализма:

1. Светът е разделен на нации, всяка от които има своя собствена индивидуалност, история и съдба.
2. Нацията е източникът на цялата политическа и социална власт, а лоялността към нацията превъзхожда и е по-силна от всяка друга привързаност.
3. Човешките същества трябва да се идентифицират с някоя нация, ако искат да са свободни и да се реализират.
4. Нациите трябва да са свободни и сигурни, за да може мирът и справедливостта да надделеят в света.

... Идеята, че всяка нация трябва да има своя държава, е често срещана, но не произтича непременно от основната доктрина на национализма; това ни говори, че национализмът е предимно културна доктрина, или по-точно казано – политическа идеология с културна доктрина в основата си.¹⁵

Айзая Бърлин дефинира по аналогичен начин национализма, но с по-силен акцент върху субективния фактор. Според него в националистическата идеология са налице – в различна степен и съотношение – четири основни характеристики: „вяра в първостепенната необходимост от принадлежност към дадена нация; в органическата взаимовръзка на всички елементи, съставляващи една нация; в ценността на собствената нация, просто защото е моя; и накрая, при появата на равностоен съперник, в превъзход-

¹⁵ *Smith, Anthony. National Identity. London: Penguin Books, 1991, p. 74.*

ството на нейните права“.¹⁶ Тези определения (далеч не изчерпващи многообразието от дефиниции за национализма) се различават в някои формулировки и акценти, но те очертават същността на национализма, разбирани като доктрина или идеология. Това вече задава очертанятията на феномена, както го нарича Мейал, или по-скоро феномените, които тази доктрина информира, и помага да си обясним тяхната противоречивост.

Оттук логично следва вторият въпрос: дали Мейал е прав да твърди, че единствено феномените, свързани с национализъм, са спорни, дали наистина самата доктрина не е спорна по своята същност.¹⁷ Ерика Бенер по красноречив начин поставя този проблем: „Националните доктрини“, твърди тя, „често са представяни като двуликкия Янус, тъй като едновременно сочат в две различни посоки. Те могат да призовават за либерална демокрация или за авторитарно управление, за прогрес и модернизация или за връщане към порядките на отколешни предци, за братство на народите или за война на всички срещу всички. Всъщност би било по-коректно да опишем националната доктрина като многоглава хидра. През последните два века идеята за националното е била свързана с буквално всяко съществено политическо движение и идеология.“¹⁸

Още през 70-те години Айзая Бърлин пише: „Породеното от тях [различията между хората – б.а., М.Б.] национално чувство се намира и от двете страни на това разделение между светлина и мрак, прогрес и реакция.“¹⁹ Тази вътрешна противоречивост на доктрината на нацио-

¹⁶ Айзая, Бърлин. Национализъмът. – *Панорама*, год. XVI, № 1–2/93 (52–62), с. 57

¹⁷ Според някои автори е безсмислено дори да се говори за наличието на една „основна“ доктрина, стояща в основите на различните национални доктрини. Това скептично твърдение се среща сред историци и компаративисти, изследващи национализма, и отразява неохотата да се правят твърде големи обобщения, покриващи различни страни и периоди от историята (вж. напр. *Rogers, Brubaker*. 1998. *Myths and Misconceptions in the Study of Nationalism*. – In *Moore, Margaret*. ed. *National Self-Determination and Secession* (233–265). Oxford: Oxford University Press., p. 240.

¹⁸ *Benner, Erica*. *Is There a Core National Doctrine?* (61–78). – *Studies on Nationalism*, edited by M. Kovacs and P. Lom, CEU, Budapest, 2004, p. 61.

¹⁹ Айзая, Бърлин. *Op. cit.*, с. 61.

нализма е това, което по наше мнение предполага нееднозначността и противоречивите оценки на реалните проявления на национализма.

При разглеждането на феномените на национализма Мейал започва направо от периода на Студената война, когато „националният въпрос изчезва от полезрението. На Запад обвързаността на правителствата с демокрацията ги кара да идентифицират национализма с патологичните му форми, а именно фашизма и националсоциализма. Демократичният национализъм се приема за добър и следователно не като национализъм. Националистическите стремления на източноевропейците са съдържани от присъствието на Съветската армия, а през повечето време и от лоялността на местните комунистически управници към Москва. В рамките на Съветския съюз формулата „национални по форма, социалистически по съдържание“ тушира гибелните призови на националистическите идеи поне до края на 80-те години²⁰. Съветските републики са формирани на етническа основа като са им дадени външни признаци на културна автономия, но политическата им класа е приобщена в централния партиен апарат, който контролира целия достъп до властта.“ По време на Студената война националните проблеми не са присъщи и за бившите колонии. Според Мейал „Управляващите елити на държавите, наследили европейските презокеански империи, не са склонни да поставят под съмнение пуснатото в обращение разбиране за национално самоопределение след 1945 г. А именно деколонизация в рамките на границите, очертани от бившите колониални сили.“²¹ Несъмнено могат да се открият факти, противоречащи на твърдението, че националните проблеми са били невидими по време на

²⁰ С позоваване на Connog (1984, 45-61)

²¹ С позоваване на предишен труд на автора (Mayall 1990, 55-57). Авторът има предвид прилагането на принципа на *uti possedetis* (или *uti possidetis*) при очертаване на държавно-политическите граници на новите държави при разпадане на колониите. Принципът визира съществуващо или съществуващото по дадено време териториално положение, създадо се в резултат на война, анексия, конфликт и др. международни събития и специално в контекста на деколонизацията означава, че новите държавно-политически граници се прокарват по старите административни и колониални граници, очертани от бившите колониални метрополии, без да се взима под внимание принципа на самоопределяне.

Студената война. Мейал е прав обаче да твърди, че тези въпроси не са в центъра на вниманието в глобален мащаб. Много изследователи на национализма стигат дотам да твърдят, че с национализма е окончателно свършено²².

Краят на Студената война обаче опровергава тези твърдения, тъй като „е последван от възраждане на националистически претенции и контрапретенции, които – не без основание отбелязва Мейал – като цяло са повдигани с преобладаваща демократична подкрепа. Възстановяването на демократичното управление често е съпътствано от подем на етническото насилие.“ Той припомня твърденията на Джон Стюарт Мил, който още през 60-те години на XIX век в „Размисли върху представителното управление“ посочва, че демокрацията в силно разделена общност (нееднородна) може да бъде запазена само с разделянето на тази общност, тъй като свободните институции не са възможни в страна, съставена от различни националности²³. Тази тема логично води до проблема за неопределения характер на отношението национализъм–демократия и свързания с това голям дебат за съвместимостта на национализма и демокрацията на теоретично-нормативно равнище²⁴. Основателно се посочва, че „през 90-те години на XX век никой не е готов да сподели твърденията на Мил, поне не и публично. Едно от малкото изключения е политическият философ Гиа Нодиа, който активно защитава идеята за съвместимост между етническият национализъм и демокрацията.“²⁵ Така при дефинирането на национализма като политически феномен, от всички автори, които

²² Сред които Ърнест Гелнер и Ерик Хобсбаум.

²³ С позоваване на Mill (1972 [1861], 159–166).

²⁴ Този голям дебат започва още с дебата между Мил и Актън през XIX век по въпроса за това, възможно ли е и желано ли е демократично управление в многонационална общност (вж. текстовете на Дж. Ст. Мил и лорд Актън в сп. *Панорама*, година XIV, бр. 1–2/93). Неопределеността на отношението национализъм–демократия от своя страна до голяма степен произтича от разгледаната по-горе в настоящия текст нееднозначност на национализма като доктрина.

²⁵ Нодиа твърди, че всяко демократично устройство, независимо колко рационално е то, почива на предварително и пред-рационално утвърждаване на независимостта на исторически формирала се общност. В много случаи, твърди той, това може да бъде единствено етническа общност (с позоваване на Nodia 1992).

допринасят за този дебат, Джеймс Мейал споменава единствено Мил и Нодиа – двама автори от началото и от края на разглеждания период и застъпващи противоположни позиции.

Вторият важен въпрос, на който Мейал с основание обръща внимание, е този за отношението между концепциите за империализъм и национализъм: „Империалисти и националисти на практика ги възприемат като противоположни: за националистите империализмът е врагът, който трябва да бъде победен; за империалистите национализмът е лъжливото кредо на малка група политически провокатори. Въпреки това, от аналитична гледна точка те са двете страни на една и съща монета. Традиционните империи нямат нужда от изрично обосноваване – те се приемат за наследство по право на големите династични фамилии, които ги управляват. В противовес италианското и германското обединение, експанзията на Британската и Френската империя през XIX век, както и разпадането на европейските династични империи след 1918 г. – всичко това са мащабни национални проекти. Те се различават по обхват и насока, но не и по основополагащата си логика. Независимо от това дали политиките, които водят до тези резултати, са национални, или имперски, те са следвани в името на народа, и логично се нуждаят от идеологическа обосновка.“

С други думи, Мейал твърди, че независимо от противоположния на пръв поглед характер на двете концепции, от определен исторически момент нататък действията и поведението на империите са задвижвани от сили, които са идентични с тези зад проектите за национално обединение, например – сили, които по своето естество са националистически. В този контекст Мейал цитира наблюдението на германския историк Карл Дитрих Брахер: „Теченията на мисионерски национален империализъм пробиват на повърхността в почти всички съвременни държави от панславизма през френското и британското чувство за мисия, та чак до американската експанзионистична идеология за *manifest destiny*“.²⁶

С това Мейал приключва с разглеждането на двата въпроса – за дефинициите и отношението национализъм – империали-

²⁶ Цит. по Bracher (1982, 102).

зъм – и се връща към основната си тема, а именно – ролята на политическите идеи, стоящи зад концепциите на империализма и национализма и трите очертани по-горе групи идеи (либерален империализъм, социалистическа критика и идеите, свързани с либералния и етнически национализъм), които според него оказват най-голямо влияние върху дебатите за възхода и упадък на империализма. Следното твърдение с основание може да се приеме за една от ключовите постановки в текста на Мейал: „Модерният свят е интегриран в глобален ред от две противоположни сили. Когнитивно и интелектуално той е обединен от либералната идеология, а геополитически и икономически – от империализма. Либерализмът претендира, че е антиимперска философия, при все това неговите ценности са разпространени по света от националните империи“. За да разреши този парадокс, авторът разглежда отношението империализъм – национализъм в по-общия контекст на интернационалния либерализъм.

Либерализъм, национализъм и имперска експанзия

В тази част Мейал разглежда групата идеи, наречени от него „либерален империализъм“. Започва с уговорката, че малцина от империалистите са били и политически либерали: „Във Великобритания и Франция водещите застъпници на имперската експанзия принадлежат на политическата десница, а авторитарните лидери, които се издигат на власт в Европа след 1918 г., често изповядват ирационални доктрини, които са противоположни на либералните ценности. Но – казва Мейал, и това е в подкрепа на разбирането му за влиянието на идеите върху реалността – всички те живеят в свят, който се променя от идеите, които те ненавиждат.“

За да покаже същността на парадокса, Мейал посочва, че ключова идея в либералната мисъл е идеята за фундаментални човешки права, но тя не се съвместява лесно с исканията на индивиди и фамилии да продължат да се ползват от привилегии или с твърденията, че някои народи са по-висши от други. „Човешките същества обаче рядко са последователни“, казва Мейал с нотка хумор и поради това развитието на европейската експанзия е тласкано

от съвкупност от фактори: „Вероятно най-импозантни са научните открития, които разкриват света чрез научното изследване и улесняват търговията и комуникациите на големи разстояния. Те са съпътствани от разпространяването на западно образование, християнски прозелитизъм и безспилен натиск за конкурентно осигуряване на суровини за европейската индустрия и за пазари, които да поемат европейското промишлено производство“.

Либералната икономическа теория също е антиимпериалистическа по своите импликации, тъй като е срещу директната държавна намеса в икономиката²⁷. „В основата на либералния аргумент стои разбирането, че интервенцията повишава разходите и задушава предприемачеството, докато свободната конкуренция поощрява ефективността, осигурява на потребителите възможно най-голям избор и максимизира общественото благоденствие в дългосрочен план. Либералната икономическа теория е също така и имплицитно антинационална, тъй като се основава на положението за индивидуален суверенитет.“ Според либералните икономисти от ХХ век придобиването на нови територии е ненужно и опасно²⁸. Според Мейал обаче в крайна сметка „Повечето либерални икономисти преодоляват възраженията си както срещу империализма, така и срещу национализма. Основната причина е, че при все, че са подозрителни по отношение на силата/властта (power) и че искат да ограничат функциите на държавата, те нямат интерес от оспорването на нейната власт (authority)“.

Това може до известна степен да обясни посочения по-горе парадокс, но така изказано обяснението би било повърхностно и дори противоречиво, ако Мейал не го доразвива: „Великобритания и Франция, двете страни с най-значими презокеански владения, са били централизирани още в преднационалистическата ера. ... С други думи, ако доктрината за народния суверенитет изисква предоставянето на изборително право да обхване всички мъже от общността, то тези политически аргументи на практика се реализират в исторически установени и с ясни граници страни.

²⁷ С позоваване на Smith (1923 [1766], vol. II, 29–52).

²⁸ С позоваване на Mises (1983 [1919], 94).

Нещо повече, концепцията за националното гражданство се реализира в установени държави, които вече притежават значими колониални владения, придобити в хода на водените по сметка войни през седемнадесети и осемнадесети век.”

Както твърди Мейал, много от либералите, дори когато се противопоставят на придобиването на нови територии, рядко поставят под съмнение правото на държавата да запази презокеанските си владения. „Те като цяло изглежда са възприели меркантилисткия възглед, че външният свят представлява неоползотворен ресурс. Като демократи те настояват, че за действията на колониалните администратори трябва да се търси отговорност у дома и че те трябва да приемат ролята си в колониите като разпростиране на просветеното управление към други части на света. Едва с появата на местните националистически движения, претендиращи за право на самоопределение, либералното мнение се трансформира в един вид антиимпериалистическа пета колона на тези движения.”²⁹

Мейал посочва две причини, поради които либералните националисти подкрепят империализма през първата половина на ХХ век, а през втората се обръщат срещу него: икономическа и геополитическа. Двете причини всъщност се отнасят за две различни версии на националния империализъм.

По отношение на икономическата причина се посочва, че неслучайно либералната икономическа теория се развива във Великобритания по времето на неоспоримото ѝ индустриално и търговско превъзходство: „Великобритания поддържа отворените пазари, тъй като тя най-много печели от тях“. С други думи, интернационализирането на британската икономика е било в зависимост от Pax Britannica. Този факт обаче не е отчетен в теорията, която приема институционалната и законова рамка на тази политика за даденост³⁰. Първоначално единствено консерваторите, които най-много поддържат империята, не приемат тази рамка за даденост. Мейал скицира контекста, в който това

²⁹ С позоваване на Owen (1999, 188–211).

³⁰ С позоваване на Polanyi 1957 [1944], 1–19).

становище постепенно надделява, докато накрая се реализира в политическата практика. Това е и контекстът, в който в крайна сметка се случва окончателното разминаване между либерализма и империализма.

И в Германия, и в САЩ либералната икономическа теория е със силно национален характер, за да се преодолеят недостатъците – както се твърди – от закъснялото им индустриализиране. Там се развива възгледът, че свободната търговия е от полза за всички само ако всички са на сравними етапи на икономическо развитие³¹. (Мейал посочва, че след Втората световна война подобни аргументи развиват и националистите от Третия свят, за които самият идеал на свободната търговия е форма на империализъм или поне форма на меркантилизъм на богатите и силните.) „С подкопаването на британската икономическа хегемония от Германия и Съединените щати започва да се поддържа възгледът, че империята е предимство, което трябва да бъде засилено.“ Кампанията в тази насока започва още през 1890 г.³², но Великобритания изоставя свободната търговия едва през 1932 г.: „Към този момент, в разгара на Голямата депресия, дори Мейнард Кейнс подкрепя националните протекции³³. Едновременно с това британците установяват и паралелна система на преференции за империята и за Британската общност. За либералните идеолози, особено тези в Съединените щати, това е анатема. За мнозина във Великобритания Доминионите и презокеанските ѝ владения обаче преференциите не са следващото най-добро решение след свободната търговия, а икономическа защита за свободното сдружаване на нациите – оцелялата част от предложенията за имперска федерация, които периодично се появяват в периода преди 1914 г.“

Макар че виждането за европейските империи като алтернативна рамка на либерална икономика е сериозно подкопано от

³¹ С позоваване на Earle (1986, 233-7) и List (1904, 97-107).

³² Мейал цитира Денис Остин, според когото „Джоузеф Чембърлейн започва да говори за нуждата от преференции за империята – пан-имперски Zollverein – за да се предпази империята“ (Austin 1998, 431).

³³ С позоваване на Keynes (1934, 755-69).

бързото развитие на световната икономика и логиката на Студената война, Мейал отбелязва, че за известно време този възглед е подкрепян от целия британски политически спектър: „За тези от дясно империята принадлежи към естествения ред. Тя или трябва да бъде подсилена, или ще отстъпи на нова и по-могъща имперска сила. За тези от либералния център и отляво, империята, преобразувана след 1945 г. в многорасова Британска общност, носи обещанието за по-мека и социално по-отговорна форма на интернационализъм от тази на грабителския световен пазар.”³⁴ Това, което допълнително обединява тези две страни, са подозренията по отношение на Съединените щати. Според Мейал икономическата политика на САЩ непосредствено след Втората световна война убеждава мнозина, че те имат свои собствени имперски амбиции. Развива се идеята за нов постколониален империализъм. Тази идея се споделя далеч не само от социалистите, за които американският империализъм е неизбежно следствие от американското господство в световния капитализъм.

Втората причина, поради която либералните националисти – както ги нарича Мейал – подкрепят империализма, се появява в отговор на „една френска концепция за геополитика“: „Решението за разделяне на Африка между Великите сили е породено основно от логиката на една амбициозна силова политика. В Африка французите търсят компенсация за поражението си от Прусия през 1871 г., а другите сили се съгласяват.“ За Мейал основната разлика е, че „Френските либерали са школувани в различна традиция от тази на британските си колеги и не са изправени като тях пред проблема за примиряване на вярата в индивидуалната свобода с териториалната експанзия.“³⁵ „Също така французите, независимо от политическите им убеждения, като цяло не виждат никакво противоречие между универсалистките ценности, върху които е изгра-

³⁴ С позоваване на Austin (1988).

³⁵ В подкрепа на това твърдение Мейал цитира американския историк Рупърт Емерсон, според когото „идеалът на френското колониално призвание е да доведе не чак толкова щастливите народи в лоното на френската култура в рамките на единна всеобхващаща Франция“ (Emerson, 1962 [1960], 69).

дена държавата, и една икономика, в която презморска Франция е целенасочено интегрирана и управлявана от метрополията.“ Както се вижда, в сравнение с т. нар. икономическа причина, тази втора причина е доста по-оскъдно изложена и аргументирана.

Втората причина се отнася до друга версия на националния империализъм, но в аналитичен план такова разграничение няма особен смисъл, тъй като по думите на самия автор „разликите между двете версии на националния империализъм са по-скоро стилови, отколкото съдържателни“: „Повечето европейци вярвали, че имат основания да управляват света, дори и след като увереността им е разклатена от катастрофата на Първата световна война. И наистина, за кратко войната може би подсилва решимостта им да намерят причини за задържането на презморските си владения. Основната причина продължава да бъде това, че Африка и Азия са възприемани като изостанали – възглед, в който се съчетават претенции за морално превъзходство и такива от икономически характер. Върху това отношение на културно, а често и расово превъзходство, се наслагва идеята, че светът може да просперира само ако се експлоатират всичките съществуващи ресурси.“

Мейал завършва с обяснението и илюстрирането на твърдението си, че, макар двете политически философии да са на пръв поглед противоположни и несъвместими, поддръжниците на либерализма (в разглеждания от него исторически контекст) всъщност са подкрепяли империалистичната политика на държавите си, стъпвайки именно на либералните си възгледи. Парадоксът с либералната защита на империите е обяснен с факта, че исторически реализирането на политическите либерални принципи се осъществява първо в европейски държави, които са големи колониални империи. Наред с посочените от Мейал исторически и геополитически причини би могло да се изведе още една група причини за появата на либералния империализъм, които условно бихме нарекли културно-цивилизационни причини, или още – причини от морално естество. От либерална гледна точка имперското господство е легитимно и дори желано тогава, когато управляваните народи все още не са се развили до състояние

да се самоуправляват демократично и имперското управление ги подпомага в тяхното развитие към това състояние, като утвърждава там съответните ценности и норми. С други думи, либералният империализъм стъпва на виждането за просветителските и цивилизационни функции на империите³⁶.

Мейал не намира наличието на парадокс в това, че „Либералната защита на империите посява семената на собственото си разрушение. След като веднъж се приема, че европейските империи за съхранение на народа, местните националисти накрая са принудени да претендират за право на самоопределение. Измежду двете версии на либерализма, британската, с присъщото ѝ теоретично разделение на публичната от частната сфера и скептицизма ѝ относно концепцията за имперско гражданство, е в по-добра позиция да прави отстъпки. Републиканската традиция не поставя френското правителство пред невъзможната задача да превърне колониалните им поданици във французи“. В крайна сметка идеята за насаждане „на любов към общата държава майка, на култ към Империята“ „сред онези, на които е отказано чувството на местен патриотизъм“³⁷ се проваля и този провал се дължи не толкова на национализма във франкофонска Африка, колкото на „ефектите на деколонизацията в други райони и на факта, че надпреварата между двете суперсили за влияние в третия свят позволява на социалистическата критика на империализма да оказва пряко влияние върху събитията в бившите колонии“. С това Мейал преминава към втората група идеи, наречени от него „социалистическата критика“.

Социалистическата критика

Тази част е доста по-кратка и аргументите са представени в доста по-синтезиран вид в сравнение с представянето както на първата, така и на третата групи идеи. За разлика от предходната и

³⁶ Тази група причини следват логиката на посочените по-горе идеи на Джон Стюарт Мил от неговите *Размисли върху представителното управление* (вж. с. 3 и бел. 12).

³⁷ Цитат по Grimal (1965, 59).

последващата част, тук представените идеи на социалистическата критика са основно с икономически характер в контекста на политическата икономия.

Мейал започва с коректното общо твърдение, че в рамките на международното социалистическо движение активно се дебатира същността и характеристиките на империализма, както и перспективите за неговия упадък, но „като цяло имперските сили успяват да предпазят колониалните си поданици от това, което възприемат като пагубни ефекти на социалистическата доктрина. Иронията е, че социалистическата критика на империализма дължи много на произведенията на либералния интернационалист С. Г. Хобсън³⁸, чиято книга по въпроса е публикувана през 1902 г., и оказва влияние на Ленин. Хобсън отчита качествено различния характер на съвременния империализъм в сравнение с по-ранните търговски експанзии на Европейските сили. В основата на теорията му стои идеята за общо ниско равнище на потреблението в развитите страни“. Цитирайки Хобсън, Джеймс Мейал разкрива неговите идеи как във всички развити страни системата за производство и разпределение на богатството достигат до етап, в който развитието на производствените сили се задържа от неравенствата в разпределението. „Именно това е състоянието – продължава авторът – и последващото желание да се монополизира контролът на пазарите и начините за реализиране на капиталовите излишъци – което докарва европейските нации до патологичното поведение, разпознато от него [Хобсън] като нов империализъм.“

Мейал неслучайно започва социалистическата критика с идеите на Хобсън, които по много пунктове са близки с тези на Ленин³⁹ и по-специално с полемичния му памфлет „Империа-

³⁸ Извеждането на Хобсън като автор извън социалистическата парадигма от страна на Мейал не е твърде коректно. Престижната „Енциклопедия на политическата мисъл“ – Блекуел определя Хобсън като „немарксовски икономист“ (с. 159), но същевременно го обявява за непосредствен основоположник на синдикалния социализъм (с. 79) („Енциклопедия на политическата мисъл“ – Блекуел, [съставители Д. Милър, Дж. Колман, У. Конъли и Ал. Райън], Център за изследване на демокрацията, С., 1997).

³⁹ Ibid., 159.

лизъм: Висшият стадий на капитализма“. Акцентира се и върху ключовата разлика между тях: „За Хобсън империализмът е политика, преследвана от капиталистите, и тя може да бъде поправена с действия на правителството. Парадоксът на позицията на Ленин е, че той отрича ролята на човешкия фактор, поне докато основните актьори са капиталистите“.⁴⁰ За Ленин проблемите идват от системата на капитализма и нищо друго освен премахването ѝ няма да ги реши.

Според Мейал памфлетът на Ленин „Империализмът“ става до такава степен въздействащ не толкова поради детайлите на представения аргумент, „а поради факта, че посочва и на капиталистическия враг, и на националистите в колониите, че болшевиките са идентифицирали империализма като ахилесовата пета на световния капитализъм. Аргументът е, че като елиминира огромните печалби, които европейската буржоазия получава от колониите, а така и способността им да корумпират работническата класа, едно въстание в колониите ще доведе и до революция в Европа.“

Представената социалистическа критика срещу империализма визира и либерализма с неговата подкрепа – от икономическо и друго естество – за империализма. В разглеждания период обаче отношенията с национализма не са толкова еднозначни. По природа идеологията на марксизма е в конфликт с националистическата идеология. Макар и двете да приемат големите човешки общности за основни protagonисти на световната историческа сцена, те дават фундаментално различни отговори на важния въпрос за истинската основа на човешките общности. Според марксизма (а това се заимства и в Лениновите визии за социализма) основните двигатели на прогреса са колективните общности с класово-определена идентичност, докато за национализма това естествено са нациите⁴¹. Мейал много добре представя историческите реал-

⁴⁰ С позоваване на Long (1996, 218).

⁴¹ Добра илюстрация на практическа значимост на това различие е отношението на социалистите от края на XIX и началото на XX век към войната. В

ности, в които започва нелекото и противоречиво сближаване между въплъщенията на марксизма-ленинизма и национализма и причините за това:

След революцията [от 1917 г. – *б.а., М.Б.*] това разбиране кара съветските теоретици да обмислят съюзяване с национализма, който първоначално е отречен от марксистите като форма на фалшиво съзнание и опият на народите, подобен на религията. Болшевиките са принудени да встъпят в този брак по сметка с национализма по-скоро поради тактически, а не по теоретични причини. Изправени пред гражданска война у дома и заобиколени от враждебни капиталистически страни, те се нуждаят от съюзници. Намират ги в лицето на най-яроствните опоненти на царска Русия – „потиснатите“ националности, чиито лидери са привлечени от пакета либерални ценности, върху които американският президент Удро Уилсън е основал мирната си стратегия“.

С това Мейал прави елегантен преход към последната група идеи, които разглежда – идеите, свързани с национализма.

Граждански и етнически национализъм

За читателите, запознати поне отчасти с изобилието от разнообразна литература по въпросите на национализма, такова подзаглавие подсказва, че авторът възнамерява да разгледа идеите, свързани с национализма, и техните импликации в реалността от нормативна гледна точка, като разграничи добрия, приемлив, позитивен, ценностен национализъм от крайния, морално неприемлив, убийствен национализъм. И в тази част фокусът е върху

решение на Социалистическия интернационал от 1912 г. се протестира срещу заплахата от война и се обявява, че пролетариатът – независимо от националната си и държавна принадлежност – е единен и не може да воюва помежду си. Нещо повече, именно пролетарският интернационализъм е това, което може да предотврати избухването на една империалистическа война (вж. Alexandra Kollontai, „The War and Our Immediate Tasks. November 1914“ на адрес <http://www.marxists.org/archive/kollontai/works/warimme.htm>). Тезата за силата на класовата идентичност обаче не издържа теста на ИСВ, когато индивидите воюват помежду си като граждани на една или друга държава / нация, а не като представители на една или друга класа или партия.

развитието на различни идеи и начините, по които те си взаимодействат помежду си и с реалността.

Двойствеността в разбирането за национализма се извежда от дефиниционните проблеми около понятието национализъм, свързани с разбирането за същността на нацията и произтичащи от сблъсъка на две силни традиции в развитието на политическата мисъл – на Просвещението и провокираната от нея анти-просвещенска традиция: „Първоначално идеята, че всяка нация трябва да бъде независима и да се самоуправлява, се прокарва без особено внимание по въпросите за дефинициите. Подобно очевидно невнимание не трябва да ни изненадва. Мислителите от периода на Просвещението искат преминаването на националното наследство от наследствения монарх и управляващата класа към народа. Идентичността на нацията се приема за даденост. ... самоуправляваща се общност от граждани⁴². Едва след 1918 г., с отъждествяването на нация и държава, дефиницията на нация придобива политическа значимост. В междувоенния период много националисти са вдъхновени от алтернативна антипросветителска традиция на мисълта“.

В тази традиция нацията се разглежда като „естествена, органична и исторически обособена културна общност“. Мейал споменава Мацини и Хердер като ключови представители на тази традиция⁴³. Немският философ Хердер се свързва с (а според ня-

⁴² С позоваване на Renan (1882, 26-9).

⁴³ Трябва да се отбележи, че причисляването на Хердер и Мацини към традиция, определена като анти-просветителска, не е твърде коректно. Хердер е по-скоро встрани от тази традиция, а призивите на Мацини за освобождение и обединение на италианския народ се основават на либертариански и егалитарни убеждения (вж. *Енциклопедия на политическата мисъл – Блекуел*, op. cit., 453). Единствената линия, по която и двамата теоретици могат да бъдат причислени към антипросветителска традиция, е общият и за двамата антикосмополитизъм и антиуниверсализъм. Въпросът е дали антикосмополитизъм и антипросветителска традиция са едно и също нещо. (За Мейал това очевидно е така, тъй като той ги използва като взаимозаменяеми в текста.) Ако има автор, който най-добре би паснал в настоящия контекст на една традиция на мисълта, алтернативна и срещу просвещенската традиция, то това би бил Фихте - когото Мейал не споменава – с неговите идеи за немската нация като определена културно (чрез

кои дори стои в основата на) културното разбиране и дефиниции за нацията и романтичния неагресивен национализъм. Цитиран е Айзая Бърлин, според когото Хердеровото виждане за нацията като културна и езикова общност е всъщност „антиполитично, различно и дори противоположно на национализма.“⁴⁴ В противовес на това възгледите на Мацини за нацията са откровено политически по характер⁴⁵. За него националните граници са зададени от природата и на картата на Европа „Естествените разграничения ... ще заменят произволните граници, начертани от лоши правителства. ... Държавите на Народите ще се възправят върху отломките на Държавите на Кралете и привилегированите касти. ... Не може да имаш покой или радост, докато част от територията, на която се говори твоят език, е отделена от Нацията.“⁴⁶ Както Мейал с основание отбелязва, идеите на тези двама автори от XIX век „имат трагични политически последици в XX век“.

езика) и народопсихологически (чрез „органичния“ колективен характер) и нейната цивилизаторска мисия, за примата на колективното над индивидуалното и насилственото подчинение на индивида на по-висшето прозрение на вожда (вж. *Енциклопедия на политическата мисъл – Блекуел*. Ор. cit., 581).

⁴⁴ Цитат по Berlin (1976, 153). Десетилетие и половина по-късно, в интервю за „The New York Review of Books“ (1991) Берлин казва, че корените на неагресивния национализъм могат да се открият „в идеите на прочутия немски поет от XIX век Йохан Готфрид Хердер, автор на идеята за груповата принадлежност. ... Според Хердер всяка група има своя Volkgeist или Nationalgeist – комплекс от обичаи или начин на живот, специфичен начин на възприемане и поведение, който цени поради една единствена причина: защото е неин собствен. Целият културен живот се формира в рамките на традицията, която води началото си от колективния исторически опит, споделен от членовете на групата. Според Хердер понятието нация няма нищо общо с агресията. Той настоява единствено за културно самоопределение; отрича превъзходството на един народ спрямо друг; вярва в многообразието на националните култури, които според него могат да съществуват в мир. Всички култури са ценни и имат място под слънцето“ в „Две схващания за национализма. Разговор с Айзая Бърлин“ в Панорама, бр. 1/2-93 (63–68), с. 64.

⁴⁵ Мацини е не само политически мислител, но и политик-организатор на италианската независимост и обединение през XIX век. Това е добър пример за начините, по които развитието на политическите идеи и свързаната с тях действителност си влияят и взаимодействат.

⁴⁶ Цитирано по Beales (1966, 151–152).

Като следствие от развитието на политическите реалности от началото на XX век „търсенето на обективно определение за нация има ясна политическа цел. То се явява в отговор на разпадането на европейските династични империи. Вече не е очевидно на каква основа трябва да се преначертае политическата карта на Европа. Вярата на Мацини в божествено подредения естествен порядък не сработва дори и в Италия, където невключването на италианско-говорещите кантони от Швейцария и провинции от Австро-Унгарската империя прибавят нов термин – иредентизъм – към политическия речник на национализма. Навсякъде се оказва невъзможно да се преначертае политическата карта, без същевременно да се създадат малцинства.“

В тези няколко реда Мейал съумява да посочи проблема в прилагането на принципа за национално самоопределение. Трудностите при реализирането му на практика се появяват всеки път, когато този принцип е прилаган при очертаването на политически граници – с края на империите в началото на XX век, с процеса на деколонизация след Втората световна война, както и при разпадането на социалистическите федерации след края на Студената война. Цитирани са думите на Айвър Дженингс, за да се очертае същността на проблема: „на пръв поглед изглежда разумно: нека Народът да реши. Всъщност е абсурдно, защото народът не може да реши, преди някой да реши кой е народът.“⁴⁷ Но Мейал отива по-нататък като търси обяснението на проблема: „Ако единствено гражданството беше прието като критерий за определяне на нацията, нямаше да има нужда от издигане на аргументи за етническо изключване или дискриминация.“ Това обяснение е изключително интересно, защото всъщност показва, че именно съществуването на алтернативен критерий за определянето на нацията – този, осигурен от доктрината на национализма – е това, което пречатства адекватното реализиране на принципа за национално самоопределение на практика. Като резултат „либералите са принудени да се сблъскат с проблема за националните малцинства“.

⁴⁷ Цитирано по Jennings 1956, 56).

Мейал продължава с твърдението си, че идеите оказват влияние върху реалността и от своя страна търпят развитие благодарение на политическите реалности: „Фактът, че нацистка Германия използва наличието на германските малцинства като претекст, оправдаващ експанзията им на Изток, допълнително препятства либералния опит за помиряване с етническият национализъм. ... Неуспехът на либералните интернационалисти да установят граждански идеал за националната държава оставя свободен път за онези, които вярват, че проблемът може да бъде решен с идентифициране на „истински“ нации“. На Запад в дебата се включват историци и социолози и според Мейал фокусът се измества към „разбиране на условията, които пораждат самия феномен на национализма“.

Разбирането на национализма като политически феномен връща Мейал към Веберовото определение за нация; то според него поставя основните въпроси по отношение на национализма като политически феномен, на които впоследствие мнозина автори се опитват да отговорят. Вебер разглежда концепцията за нация като принадлежаща на полето на политика и я определя по следния начин: „нацията е общност, основана на чувствата (community of sentiment), чието подходящо проявление се осъществява в собствена държава; оттук нацията е общност, която обикновено се стреми да създаде своя собствена държава“⁴⁸.

Според Мейал два са основните въпроса, които произтичат от това определение: какво води до появата на една общност на чувствата, изискваща собствена държава, и какъв е процесът, посредством който такива общности придобиват държавност.

Първият въпрос води до две основни групи отговори, които понякога в литературата се описват като примордиалистски и модернизистки. Според първата група тази общност се появява в резултат на повторната поява на вече съществуващ предполитически етнически сантимент (тук са автори като Уолкър Конър и Антъни Смит). Алтернативният възглед – застъпван от автори като Ели Кедури, Ърнест Гелнер и Бенедикт Андерсън – гласи, че „възхо-

⁴⁸ Цитирано по Weber (1948, 179).

дът на национализма – включително при необходимост от създаването на нации, там където те не са съществували преди – е част от процеса на модернизация“. Мейал не взема страна в този спор, защото според него „въпросът не подлежи на доказване“. Макар и да отбелязва важността на работите и на двете групи автори „за всеки, който се опитва да разбере начина, по който национализмът оформя модерния свят“, той не продължава с разглеждането им, тъй като според него те не представляват политическа мисъл по начина, по който тя се разбира обикновено.

Вторият въпрос, провокиран от Веберовата дефиниция, според Мейал има емпирично естество, но като цяло остава недостатъчно теоретизиран⁴⁹. Обяснението за това според него се крие във факта, че след 1945 г., – тук Мейал се съгласява с Бърлин⁵⁰ – „либералният свят прави грешката да игнорира продължаващото влияние на националистическите идеи“. „Национализмът масово се възприема в термините на крайните и патологически вариации, довели света до война. В Европа национализмът се свързва с провал, докато в колониалния свят продължава да бъде разглеждан като доктрина на освобождението.“ С други думи, национализмът – пренебрегван в западната политическа мисъл и асоцииран с най-тъмните моменти от историята – не е забравен в други части на света, където се свързва с други политически доктрини и идеологии и оказва силно влияние върху реални политически феномени.

Така в хода на изложението е оправдано привидното отклонение, с което Мейал изследва влиянието на комунизма, фашизма и националсоциализма върху националистическата политическа мисъл, тъй като „те прецизират и поставят на преден план етническата идея за нацията, която идея е възродена след 1989 г. – често с ужасни последици“. Макар да посочва, че ще изследва влиянието на тези движения върху национализма, Мейал всъщ-

⁴⁹ Тезата, че национализмът не е достатъчно теоретизиран, се изказва и от Роналд Бейнер (вж. Ronald Beiner. Introduction. – In: *Theorizing Nationalism*, ed. R. Beiner. Albany: State University of New York Press, 1999, pp. 7–31.

⁵⁰ С позоваване на Berlin (1979 [1972], 333–335).

ност разглежда двупосочното влияние между тях. Според него етническата концепция за нация „играе важна, макар и подчинена, роля в развитието на комунистическата идеология и е централна за фашизма между двете световни войни. За комунистите проблемът е как да я признаят като легитимна в културен и административен смисъл, без да ѝ позволят да атакува целостта на съветската държава“.

При комунизма резултатът е позитивистката дефиниция на Сталин за нация, в която обективният елемент е застъпен до крайност, докато липсва субективният елемент, т.е. самовъзприемането на индивидите като част от дадена нация или „въобразяването на общността“, както би се изразил Бенедикт Андерсън. Проблемът, както правилно отбелязва Мейал, не е в самата дефиниция, а по-скоро в начина, по който тя е била използвана в реалността, „за да осигури на съветските републики всички външни атрибути на автономия, докато им я отказва в реалността“.

При фашизма и националсоциализма ситуацията е по-различна. „Фашистите черпят вдъхновение от много източници, различни от тези, върху които се опират ранните национални мислители. Но те, за разлика от либералите или социалистите, нямат проблеми да съвместят вярванията си с идеята за нация“. Фашизмът всъщност е теория за нацията и според Роджър Грифин „фашизмът е вид политическа идеология, чиято митична сърцевина в различните ѝ пермутации е генетична форма на популистки ултранационализъм“.⁵¹ Доказателство за това са политическите реалности в междувоенния период, когато на власт идват фашистки и профашистки режими, но не всички от тях обосновават претенциите си към властта с експлицитни теории за биологическо или расово превъзходство, нито пък всички приемат насилието като принцип за обновление и освобождение. „Всички те обаче считат, че нацията е уязвима за кризи и разруха, но също, че е способна и очаква спасение. Те я възприемат като органично цяло, еднакво далече както от либералните идеи за общност от граждани, така и от идеите за културна общност, която болшевиките най-накрая

⁵¹ Цитат по Griffin (1993, 2).

приемат, че може да се явява междинна фаза по пътя към безкласовото общество. Фашистите се виждат като ударни части, чиято основна задача е да възстановят загубеното предишно величие на нацията посредством акт на волята“.

Според Мейал едва ли има по-ярко представяне на органичната идея за нацията от това в „Националистическата идея за нова Италия“, публикувано през 1920 г. от Италианската националистическа Асоциация, предшественик на фашистката организация, с която се обединява през 1923 г. Авторът предлага обширен цитат от Грифин: „Основната теза на Национализма, който поставя националистическата доктрина в специално отношение с всички останали политически доктрини, е, че различните общности, които съществуват по земята, са истински организми, надарени с живот, който надхвърля индивидите, и се запазват с векове и хилядолетия. ... Точно както клетките се раждат, живеят и умират, докато организъмът остава същия, така и индивидите се раждат, живеят и умират, докато нациите продължават своето хилядолетно съществуване... Национализмът разглежда разширяването на властта на Италия в света ... преди всичко като дълг. Това е морален закон, който призовава хората, стъпвайки върху географски, исторически и демографски причини, или да изчезнат от лицето на земята, или да се разпрострат и да доминират...“⁵²

За Мейал този ултра-национализъм е „патологичният наследник на онова течение в европейския романтизъм, което отхвърля универсализма на френското Просвещение и рационализма на британската политическа икономия. Фашистите и нацистите не се интересуват от това, по което си приличат с останалия свят, а от това, което ги различава и ги прави по-висши“. Едва с победата на силите на Оста във Втората световна война привлекателността на фашистките теории за нацията отслабва. Това е обаче идейният и реален исторически контекст, в който след Втората световна война националистическите идеи в Европа носят крайно негативни

⁵² Ibid., 37–38.

конотации, а „предизвикателството на етническият национализъм се появява отново едва през 90-те години на XX век“.

Теоретичният проблем, който се появява с края на Студената война, не е нов, а под една или друга форма се е появявал и след двете световни войни без да бъде решен. Това е същият въпрос, който авторът разглежда, когато се пристъпва към реализирането на принципа за самоопределение, а именно „На каква основа една общност от хора може да претендира за правото на собствена държава?“ Последвалата ситуация дава допълнителна тежест на тезата на Мейал за взаимното влияние, което си оказват идеи и реалност. Както пише той „Търсенето на нов отговор дойде, както често става в тази област, като реакция на събитията, а не в резултат на философско прозрение. С разпадането на Съветския съюз и икономическата дерегулация хората започват да се движат през границите в мащаби, които са били невъзможни по времето на Студената война. Едновременно с това демократизацията, прокламирана на Запад като решение на проблемите на разделените общества, често въобще не успява или е съпътствана от вътрешно групово насилие и системно нарушаване на основни права от държавните власти. В някои случаи държавата спира да функционира“.

Това са предизвикателства, които възбуждат интереса не само към теориите за самоопределението, но и към изследването на национализма и връзките му с демокрацията. В тази връзка авторът посочва и последните дебати на теоретично равнище. В рамките на либерализма се разгаря старият спор между универсализма и космополитизма от една страна и идеите за свързаност и зависимост на ценности, идеали и норми на поведение от общността, обобщени под названието комунитаризъм (от *community* 'общност' на английски). Като представители на първата група са посочени водещият съвременен политически философ Джон Роулс, както и Чарлз Бейц и Брайън Бари. Сред комунитаристите са поставени Майкъл Уолцер и Дейвид Милър, но не са споме-

нати важни автори като Ализдер Макинтайър, Майкъл Сандел, Чарлз Тейлър и Даниел Белл.⁵³

Като прави уговорката, че това е само схематично представяне, Мейал ограничава идеите на комунитаризма до следното: „човешките ценности са неразривно свързани с общностите, в които живеем, а не се основават толкова на теория за абстрактни права и задължения“. За космополитите „границите на нацията и държавата са в крайна сметка от второстепенна важност: има значение това, което става вътре в тях“, „За комунитаристите границите са съществена част от идентичността ... – ако не са правилно очертани, нацията няма да може да функционира като етична общност“.⁵⁴ Тези различия според него показват защо е толкова трудно да се постигне консенсус по въпроса, дали и при какви условия трябва да се прилага право на самоопределение.

Мейал завършва изследването си с уговорката, че „като цяло е трудно да се каже в кой момент теорията започва да повлиява практиката“. Тази уговорка обаче не обезсилва тезата на Мейал, нито пък омаловажава цялостната му аргументация. С умело използване на богата библиография и фактологичен материал той

⁵³ Основната причина за това може би е, че някои от критиците на либералната теория, които в литературата се посочват като комунитаристи, не се идентифицират с комунитаристкото движение. Това е по-скоро „етикет“, наложен им от другите заради излаганите от тях идеи.

⁵⁴ Към това може да се добави, че комунитаристката атака срещу либералните принципи и тяхното политическо институционализиране са аргументирани с опасното пренебрегване на факта, че хората са дълбоко вкоренени и свързани с непосредствената им социална, културна, езикова среда. Следователно за комунитаристите базираната на либерални ценности политика е неспособна да отговори адекватно на основната човешка потребност от идентификация с групата, с общността. Комунитаризмът предлага нормативен контрапункт на либералните принципи и ценности, както и конкретни политически предписания, които да предотвратят или поне ограничат „ерозията на общностния живот“ и да подсилат „крехките общности, които все още ни свързват“ (вж. *Bell, Daniel. Communitarianism and Its Critics. Oxford: Clarendon Press, Oxford University Press, 1993, с. 1*). Комунитаризмът, следователно, и на равнище фундаментални идеи, и като политически 'рецепти' поставя акцента върху групата, върху общността, тъй като това е естественият (и практически единствен) начин да се гарантират основни интереси и права на индивида.

представя ключовите политико-философски идеи от XIX и XX век – тяхната поява, развитие и взаимно индуциране – и начините, по които си взаимодействат с исторически феномени и събития, оформяйки така реалността. Авторът не се ограничава нито само в представяне историята и развитието на политическите идеи, нито само в проследяване на международните отношения в разглеждания период, а се концентрира в пресечната точка между двата плана, където се осъществява взаимодействието между идеи и реалност. Показателно е, че Мейал търси и анализира влиянието и в двете посоки – как идеите оказват влияние на реалността, но и как конкретни събития и феномени водят до промени и преформулиране на политическите идеи и теоретизирането по тези проблеми. Така изследването на Мейал върху политическите идеи, свързани с национализма и империализма, блестящо онагледява и доказва твърдението, изказано от други автори и на друго място, че „политическите идеи, на които може да се даде кратка и ясна дефиниция, са много малко, а и няма еднозначен, непротиворечив прочит на произведенията на политическите мислители“.⁵⁵

Като всяка стойностна и оригинална научна разработка и тази провокира въпроси. Логично може да се запита например защо във фокуса на вниманието са поставени империализмът и национализмът, а не например национализмът и демокрацията, за които също може да се твърди, че играят съществена роля при оформянето на съвременния световен ред. Подобни въпроси обаче не биха взели под внимание факта, че текстът се явява обособена, но същевременно интегрална част от по-голям научен труд, който задава общата логика и насоченост на всеки един от съставляващите го текстове. Няма съмнение, че студията ... Джеймс Мейал „Национализъм и империализъм“ представлява значим и качествен принос за фундаменталното издание „Кеймбриджка история на политическата мисъл от двадесети век“.

⁵⁵ Милър, Д., Дж. Колман, У. Конъли и Ал. Райън. Предговор. – В: Енциклопедия на политическата мисъл – Блекуел, Център за изследване на демокрацията, С., 1997).